

Георг Ніколаєв

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛІКВІДАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО ПРАВОЕСЕРІВСЬКИХ ПАРТІЙНИХ УГРУПОВАНЬ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Проаналізовано на підставі переважно архівних джерел історико-правові аспекти ліквідаційної політики більшовицької партії щодо правоесерівських партійних угруповань України. Визначено правові джерела, що їх використовували більшовики у боротьбі з політичною опозицією у період становлення тоталітарної системи.

Ключові слова: *ранній тоталітаризм, есерівські організації, більшовицька партія.*

Історія діяльності політичних рухів періоду становлення тоталітарної системи має вагоме теоретико-прикладне значення, привертаючи увагу науковців. Розвиток демократичного суспільства, становлення України як правової держави передбачає наявність політичних партій, що відображають інтереси й потреби її громадян. Вивчення досвіду діяльності українських партій особливо актуально для нас нині, коли в період розв'язання гострих внутрішньополітичних суперечностей саме ідейний і політичний плюралізм є одним із гарантів подальшого становлення громадянського суспільства в Україні.

Метою пропонованої статті є аналіз історико-правових аспектів ліквідаційної політики більшовиків щодо своїх політичних опонентів з партії правих есерів України в період раннього тоталітаризму.

За переконанням радянської історіографії, крах опозиційних партій зумовлювався не переслідуванням їх більшовицькою державою, а втратою довіри з боку трудящих. Саме так схарактеризував крах есерівського руху нарком освіти, академік АН СРСР А. Луначарський [1]. Здобуття Україною незалежності привело до значної активізації науковців у вивченні окресленого питання. Значним внеском у розробку проблем, пов'язаних з темою статті, є праці М. Шитюка [2], О. Бриндака [3]. В них аналізуються ліквідаційні процеси більшовицької партії щодо опозиційних сил як на загальнореспубліканському, так і на регіональному рівнях. Проблему боротьби більшовиків зі своїми політичними суперниками в перше десятиріччя панування комуністичної влади в Україні розглядає у своїй монографії С. Кульчицький [4]. В останнє десятиріччя тема утвердження гегемонії більшовицької партії стала предметом дисертаційних досліджень. Хмельницький історик Сергій Білощицький у своїй праці аналізує передумови, форми і методи становлення монопартійної системи в Україні у 1917– першій половині 1920-х років [5]. Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження періоду раннього тоталітаризму, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

З перших днів приходу до влади більшовики намагалися закріпити та посилити власний режим. У цілому основні елементи радянської правової та політичної системи сформувалися наприкінці громадянської війни в Росії. До них можна віднести керівну роль партії в системі державного управління, жорстку централізацію суспільства, воєнізований тип побудови та управління органами влади, утвердження концепції партійної диктатури. Разом з тим В. Ленін неодноразово заявляв, що диктатура пролетаріату може реалізовуватися не інакше, як через його авангард. Тому, захопивши владу в жовтні 1917 року, більшовики взяли курс на встановлення однопартійної системи, забезпечити цей процес законодавчо мало радянське право.

Основними правовими джерелами з окресленого питання стають декрети Всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК, ВРК, ВНК, накази народних комісарів, акти місцевих рад, циркулярні розпорядження органів державної влади та безпеки. Саме завдяки їм сучасні дослідники мають змогу простежити ключові чинники юридично-правового забезпечення становлення необмеженої влади правлячої партії.

Одним з головних об'єктів переслідування після перемоги більшовиків у громадянській війні стали різноманітні партії й організації есерів. У 1920 році в Україні діяло кілька есерівських партій: партія правих есерів (ПСР), група "Народ", партія лівих есерів (ПАСР). На думку офіційної влади, саме праві есери виявили найбільшу активність у партійній реорганізації, виступаючи ініціаторами об'єднання всіх партій есерівського напрямку.

Партія соціалістів-революціонерів утворилася на базі народницьких гуртків 70–80 рр. XIX ст. і мала достатньо розвинуту організаційну структуру. З перемогою більшовиків у

громадянській війні центрами правоесерівського руху України стали Харків та Одеса. Головною соціальною базою партії виступали селяни і пролетаріат. Основна мета партії – утворення демократичної республіки і рівний поділ землі.

Демократичний потенціал нової економічної політики активізував діяльність правих есерів. На Півдні України їх діями керувало Крайове південне бюро (Крайовий обком), що знаходився в Одесі. У підпорядкуванні Одеського есерівського обкому перебували Одеська, Подільська та Миколаївська губернії. Вони зуміли в місті Одеса відкрити клуб на вулиці Петра Великого 12, який існував упродовж 1920 року. Не маючи змоги через брак коштів та напівлегальне становище виступити на виборах до Рад (узимку 1921 року) окремо, місцевий комітет ПСР створив єдиний блок з меншовиками, підтримавши їхні кандидатури. Натомість меншовики допомогли есемерам із друком – надали шрифти, папір, фарбу, завдяки чому вдалося випустити кілька бюлетенів “Знамя труда”, газети “Революционная мысль” та листівок [6].

Втім, органи ДПУ швидко зрозуміли небезпеку навіть обмеженої економічної лібералізації. У Циркулярному листі ДПУ № 16 від 1 березня 1922 року йдеться про небезпечний ріст популярності партії правих соціалістів-революціонерів серед робітників. Особливу небезпеку становить факт “зміни нашої економічної політики, через що багато ініціативи надано дрібним приватним власникам. Користуючись чим, праві есери захоплюють під свій партійний вплив як окремі підприємства, виробництва, так і цілі об’єднання. Закріпившись в яких, вони зможуть не тільки згрупувати та виховувати своїх однодумців, а й отримувати значні матеріальні кошти для подальшої партійної діяльності...” [7]. Тому головна увага чекістів мала бути спрямована на кооперативні організації та об’єднання.

Агітаційна робота правих есерів, зважаючи на об’єктивні труднощі, зводилася здебільшого до друку листівок з описом ситуації, що склалася на той момент. Так, у Харкові, де крім місцевої, однієї з найбільших в Україні організацій правих соціалістів-революціонерів, знаходилося Лівобережне бюро Всеукраїнського комітету партії, згідно з Циркулярним листом Партії соціалістів-революціонерів від 28 січня 1922 року, констатувалося деяке затишшя у роботі осередку. Зокрема, йшлося: “Рішення X з’їзду партії, що відбувся в серпні 1921 року в місті Самара, про залучення якомога більшої кількості робітників до правоесерівських лав в Україні слабо впроваджується в життя. Виною тому – жорстка протидія роботі партійних активістів з боку ДПУ, через що вся тяжкість агітаційної роботи впала на вузьке коло робітників”. Для зміни ситуації ЦК партії правих есерів рекомендує українським соратникам вербувати якомога більше членів з числа безпартійної маси, в першу чергу робітників та молоді [8].

Організуючи ліквідаційну кампанію, ЦК РКП(б) розсилав губкомам спеціальні циркуляри щодо боротьби з антирадянськими партіями. Членам цих партій заборонялися публічні лекції, їх відсіювали при прийомі на роботу, до вишів, вони перебували під наглядом НК-ДПУ, їх виключали із профспілок, кооперативів, трестів. Циркуляри вимагали вносити розколи в партійні ряди, діяти через низові організації, змушувати колишніх рядових членів та керівників виступати у пресі, публічно звинувачуючи партію есерів у “контрреволюційній діяльності” [9].

У 1920 – на початку 1921 років політичні репресії проти правих есерів увійшли у повсякденну практику керівництва КП(б)У, хоча існування в Україні цієї опозиційної партії вже ніяк не загрожувало радянській владі. Закритий лист ЦК КП(б)У № 4 (вересень – жовтень 1921) з грифом “Цілковито таємно” містить звіт про стан економічного та політичного життя в Україні, у розділі “Діяльність та стан політичних партій в Україні” щодо правих есерів повідомляв, що діяльність цієї партії спрямована на агітаційну роботу в селах України та у робочих колективах на заводах [10].

У Циркулярному листі Всеросійської надзвичайної комісії № 14 від 25 квітня 1921 року “Про правих есерів”, що зберігається у Державному архіві Служби безпеки України, з більшовицькою прямою партією відводиться роль “ворожої та контрреволюційної сили”. Оскільки, на думку чекістів, головна загроза революції йде від дрібного власника, а партія правих есерів відстоює головні її інтереси, вона є головним керівником, вождем та ідейним організатором дрібнобуржуазних сил [11].

Згідно зі звітом ДПУ України за січень-лютий 1922 року, партія правих соціалістів-революціонерів являла собою одну з найскравіших та непримиренних сил щодо радянської влади, яка становила відчутну загрозу подальшому існуванню владної монополії більшовицької партії. Незважаючи на всі пертурбації, партія правих соціалістів-революціонерів зберегла свій головний кадровий потенціал – більшість старих та ідейно стійких членів. Це дає їй змогу вести роботу зі зміцнення віцільних гуртків в Україні, створювати молодіжні гуртки, вербуючи в них переважно студентську молодь, та активно агітувати до вступу в партію безпартійних робітників [12].

Для надання репресивним заходам проти політичних опонентів правового характеру та з пропагандистськими цілями більшовики активно використовували судову гілку влади. Варто зазначити, що відкриті судові процеси, що набули великого розмаху в період ескалації терору – наприкінці 1920–1930-х роках у рамках боротьби з “ворогами народу”, – одними з перших правлячою владою були апробовані на правих есемерх.

Улітку 1922 року “контрреволюційна діяльність” правих есерів була “остаточно всенародно розкрита” на московському процесі членів ЦК партії. Не бралось до уваги навіть захист підсудних з боку лідерів II Інтернаціоналу. Керівництву правих есерів було висунуто звинувач-

чення в організації терористичних актів проти більшовицьких лідерів у 1918 році (вбивство М. Урицького та В. Володарського, замах на В. Леніна). У серпні 1922 року лідери партії (12 осіб, серед них 8 членів ЦК) були умовно засуджені Верховним трибуналом ВЦВК до вищої міри покарання. Вирок мав негайно набрати чинності після будь-якої спроби правих есерів використовувати силові засоби боротьби з радянською владою.

Відверто заангажований характер майбутнього процесу викликав спротив у правесерівському середовищі. З лютого 1922 року їхня діяльність в Україні значно позвжалася. Судилище широко використовували праві есери в агітаційній пропаганді. Впродовж весни та червня місяця українськими есерами було надруковано близько 10 бюлетенів та велика кількість листівок з власним трактуванням Московського процесу [13].

Завдяки добре налагодженому зв'язку Харківської організації правих есерів з їхніми московськими однопартійцями, вони отримували звіди закордонну та партійну пресу ("Революционная Россия", "Дело народа"), а також регулярну інформацію про хід судового процесу.

Реалії, що склалися після судового процесу, змусили партію есерів продовжувати свою діяльність підпільно. Однією з її форм став нелегальний друк літератури. У Харкові Всеукраїнський комітет разом з Лівобережним бюро правих есерів видавав свій друкований орган "Голос социалиста-революционера", Одеське Південне крайове бюро – бюлетень "Знамя труда" та газету "Революционная мысль". Правобережне бюро правих есерів, що знаходилося в Києві, по заводах та по місту розповсюджувало бюлетень "Знамя борьбы".

Намагання остаточно знищити партію правих есерів оголошується в таємній телеграмі за підписами заступника голови Таємного оперативного управління, представника ДПУ – Г. Ягоди та голови Таємного відділу ДПУ – Т. Самсонова. Всім губвідділам ДПУ «пропонувалося систематично через кожні два-три тижні залежно від ситуації обов'язково проводити операції надалі до кінця цього 1922 року», а також за згодою з Губкомами посилити агіткампанії проти есерів, керуючись по цьому питанню напрямками центральної преси» [14].

Крім цих таємних документів таємних органів, цілком офіційно на XII Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 р. було ухвалено спеціальну резолюцію "Про антирадянські партії і течії", де зазначалося, що супротивники ще не "розчавлені", але, застосовуючи правильну тактику, РКП(б) зможе у найкоротший термін остаточно ліквідувати опозиційні партії "як політичний фактор". Зазначена вище тактика мала полягати в умілому поєднанні партійної роботи з репресивними засобами, від яких вирішено не відмовлятися, оскільки вони "продиктовані революційною доцільністю" [15].

Керуючись резолюцією зазначеної вище конференції, а також таємними розпорядженнями, органи ДПУ продовжували діяти в напрямку ліквідації партії правих соціалістів-революціонерів, поєднуючи агітаційні та репресивні заходи. У вересні 1922 року були заарештовані учасники Всеукраїнської Ради есерів, а також майже вся Київська організація правих есерів. Всеукраїнський комітет припинив своє існування. В Одесі було позбавлено волі 30 членів ПСР.

Керівним центром усіх есерівських організацій Правобережжя в 1922 році продовжувала залишатись Одеса, де все ще перебувало Південне крайове бюро Всеукраїнського комітету партії правих есерів. Організація в цей скрутний час намагалася максимально активізувати свою діяльність. Вправно провадила підпільну роботу, насамперед серед робочої та студентської молоді, наприклад, створюючи гуртки самоосвіти. В інших місцях України, крім Харкова, правесерівські сили перебували на межі знищення, а в деяких губерніях (Подільська, Запорізька) вони майже повністю були відсутні як організована сила, в інших були малочисельні [16].

На початку 1923 року Одеської організації есерів вдалося створити організаційну мережу не лише на підприємствах міста, а й навіть у частинах Червоної армії. 8 березня 1923 р. Південне крайове бюро розповсюджувало листівку, в якій заклиало робітників, селян та червоноармійців до повалення більшовицької влади як зрадницької щодо інтересів народу [17].

Така енергійна та активна діяльність, головню проведена в Харкові та Одесі, не могла пройти повз увагу чекістів.

У ніч з 12 на 13 квітня 1923 року в Одесі та Миколаєві було проведено масштабну операцію із затримання членів партії есерів. Заарештовано 50 осіб, серед яких опинився весь керівний склад Південного крайового бюро в кількості 7 осіб (Голод, Скрипниченко, Янкелевич, Моїсей та Ганна Павлоцькі, Преображенський, Попов). Втім, ліквідувати підпільну друкарню не вдалося. Для виявлення її місцерозташування співробітники ДПУ завербували двох ув'язнених членів Бюро (Скрипниченка та Янкелевича), за допомогою яких вдалося встановити, що в Одесі існують основна та резервна друкарні, друкуючи літературу не тільки для Одеської, а й Харківської організації есерів. Завдяки вжитим заходам обидві друкарні закриті [18].

У подальшому Скрипниченко з Янкелевичем були використані для ідейної дискредитації партії. За їхнім підписом більшовицька преса надрукувала заклики про визнання радянської влади базою всього світового пролетарського руху, а тактику есерів – контрреволюційною, через що було ухвалено рішення про розпуск Одеської організації. Після цього вони були випущені з в'язниці разом з іншими підписантами з числа затриманих есерів. Інші 5 членів

Крайового бюро з подібною позицією не погодилися, за що були вислані з України до Туркестану з формулюванням “явні та непримиримі вороги Радянської влади” [19].

У зв'язку з арештами членів організації ПСР робота окремих членів опозиційних угруповань зовсім завмерла. Острах арештів змусив частину піти у глибше підпілля, інших припинити навіть випадкові зустрічі між собою.

Звичайно, після таких відчутних каральних заходів організація виявилася на межі зникнення. Втім, її роботу вдалося на деякий час відновити. Активний кістяк Одеської організації об'єднаних есерів налічував, за даними ДПУ, 20 осіб. До тимчасового керівного комітету входили найавторитетніші члени місцевої групи – Шелонін, Рудов, Шварцман, Чернов, Кулик, Гудван. Головна увага організації була спрямована на внутрішньопартійну роботу щодо зміцнення її лав [20].

Вживалися спроби подальшого нелегального видання друкованих матеріалів та різної агітаційно-пропагандистської літератури. У серпні 1923 року в Одесі залишки Південного крайового бюро правих есерів, користуючись машинкою для друку документації, малим та середнім накладом запланували випуск серії листівок і бюлетенів. Завдяки агентурним повідомленням ротатор та надрукований наклад продукції були вилучені співробітниками ДПУ [21].

Внаслідок означеної кампанії авторитет ПСР був зведений нанівець. Загнана у глибоке підпілля партія поступово вгасала. Максимум, що могли дозволити собі партійні гуртки, це випускати час від часу рукописні листівки й прокламації – друкарський верстат дістати було неможливо. Остаточно залишки організації розгромлені в 1925 році після арешту Центрального бюро ПСР. Після цього, без натяків на демократизм, влада розправилася на місцях з поодинокими есерами, про що свідчать матеріали засідань комісій з боротьби з антирадянськими партіями при місцевих комітетах КП(б)У.

Таким чином, треба зазначити, що завдяки проведеним заходам, підганяючи правову базу та судові органи під власні інтереси, більшовикам вдалося встановити владну монополію. Серед інших, припинила існування одна з найбільших російських соціалістичних партій, яка в 1917 році налічувала близько мільйона членів у своїх рядах, мала відчутну підтримку, а на виборах у Всеросійській Установчій зборі зібрала близько 20 млн голосів [22].

Незважаючи на демократичний потенціал непу, органи ЧК-ДПУ застосовували весь арсенал коштів для встановлення режиму однопартійності, що призвело до зникнення в середині 1920-х років політичних конкурентів більшовиків. Рядові члени опозиційних партій, зазвичай, переходили в ряди РКП(б), а їхні лідери були вислані або арештовані в ході політичної боротьби. Розгром опозиційних партій у підсумку приведе не тільки до формування тоталітарного суспільства, а й затвердить практику політичного терору проти членів компартії, що порушують її “генеральну лінію”.

Література

1. Луначарский А. В. Бывшие люди: Очерк истории партии эссеров / А. В. Луначарский. — Москва: Госиздат, 1922. — 81 с.
2. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк — К.: Геліон, 2001. — С. 183–195.
3. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / Олег Борисович Бриндак. — Одеса: Астропринт, 1998. — 182 с.
4. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — С. 242–251.
5. Білощицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01. – Історія України / Сергій Володимирович Білощицький. — Донецьк, 2001. — 20 с.
6. Реабілітовані історією. Одеська область. Книга 1. — Світогляд — 2011. — С. 46.
7. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 56.
8. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 57.
9. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 59.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 103-105.
11. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 260. — Арк. 61.
12. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1023. — Арк. 4.
13. ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 1023. — Арк. 7-8.
14. Партия Социалистов-Революционеров. Документы и материалы. 1917–1925. — Москва: РОССПЭН. 2000. — С. 959.
15. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. — Тернопіль: Збруч, 2000. — С. 326.
16. Бриндак В. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. — Одеса, 1998. — С. 129.
17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 62.
18. ДАОО. — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 64.
19. ДАОО. — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 66.
20. ДАОО. — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 71.
21. ДАОО. — Ф.3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 72.
22. Павлов Д. Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов 1917 – сер. 1950-х годов / Д. Б. Павлов. — Москва: 1999. — С. 214.

In the article, on the basis of the mainly archived sources the done attempt of analysis of istoriko-pravovikb aspects of liquidating policy of bolshevist party relatively pravoeserivskikh of party groupments of Ukraine. Legal sources which was used bolshevists in a fight against political opposition in the period of becoming of the totalitarian system are certain.

Key words: Early totalitarianism, pravoeserivsky party, bolshevist party.